

priopćenja

JE LI KNJIŽEVNOST IZAZOV TEOLOGIJI?

Dr. Drago ŠIMUNDŽA

KNJIŽEVNOST I RELIGIOZNA TEMATIKA

Kao što je u životu i suvremenom svijetu širok spektar pristupa Bogu i vjeri, jednako je tako širok i u književnosti. Nesagledivo je mnoštvo ilustracija i stajališta. Uzmemo li u obzir svjetsku literaturu, uvijek je moguće naći drugi i drukčiji primjer i shvaćanje. Književnost je u tome more bez obala, rijeka bez izvora i ušća. Poput slike u kaleidoskopu, u njoj se, dapače u istog pisca i u istom djelu, mijenjaju i miješaju razne i različite slike i prizori koji reflektiraju i ilustriraju šaroliki mozaik religioznih pogleda, shvaćanja i uvjerenja.

Mogli bismo, i trebalo bi, o tome govoriti s više aspekata, na više razina. Ovdje ćemo se zaustaviti na glavnim tendencijama i važnijim izazovima koje suvremena književnost nameće teologiji. Uzet ćemo u obzir zapadnu literaturu, tradicionalno rečeno, literaturu kršćanske kulture i civilizacije, dok sâm pojam „suvremenosti” uzimamo u širem smislu, kako ga shvaća povijest književnosti.

Moramo na neke stvari odmah upozoriti. Naime, književnost je umjetnost riječi. U svojoj je biti autonomna. Glavni joj je cilj umjetnički doživljaj. Misao, znanost, filozofija, religija – nisu njezina izvorna područja. No u širem smislu književnost je totalitarna, sveobuhvatna. U stanovitoj transpoziciji i slici uključuje u sebi svu životnu problematiku: svijet misli i osjećaja, fikciju i stvarnost, čovjeka i njegov svemir u cjelini. U skladu s tim možemo kazati da je književnost ogledalo svojega razdoblja, konkretnog života i kulture, društvenih i misaonih pitanja i pokreta, teorije i prakse. To znači da u sebi krije i religioznu problematiku svojega vremena; odražava ili, bolje, ilustrira različita religiozna shvaćanja i dileme.

I glavno religiozno pitanje, pitanje Božje egzistencije, sa svim praktičnim odnosima Boga prema svijetu i čovjeku, u raznim oblicima i tendencijama prati književno stvaralaštvo. Koji put se spontano razlijeva književnom teksturom, jasno ili izričito, a koji put opet nečujno lebdí na jeziku pripovjedača ili u duši njegovih junaka: između redaka progovara.

Iako su rijetki, vrlo rijetki tematski pristupi Bogu i izravne analize religioznih problema, vjera i nevjera na svoj način predstavljaju važnu odrednicu u suvremenoj literaturi. Književnici, naime, kroz svoj „religiozni spektar” pokazuju temeljnu opciju, daju svoju sliku čovjeka i njegove sudbine, zapravo svoj nazor na svijet.

Nećemo, naravno, u sve ulaziti. Iznijet ćemo kratki pregled ili presjek glavnih tendencija i književnih ilustracija vjerskih shvaćanja u suvremenoj književnosti našega zapadnog kruga.

POVIJESNA UVJETOVANOST SUVREMENIH PRISTUPA BOGU U KNJIŽEVNOSTI

Da bismo bolje shvatili i pratili teološku problematiku u suvremenoj književnosti, sjetimo se, barem općenito, njezina povijesnog sučeljavanja s misaonim i društvenim pokretima, sa sekularističkim tendencijama novoga vijeka, posebno u zadnjim stoljećima.

Na starom supstratu kršćanske misli i kulture Evropom se odavno prosuo val racionalizma. Nalazimo ga već u razdoblju kasne skolastike, u djelima Rogera Bacona i Williama Occama. Ali novi val koji će slijediti preko renesanse, Descartesa i, poslije, Kanta imat će druge i drukčije posljedice, što će upravo kulminirati u našem stoljeću. Na njegovim će se nemirnim valovima s jedne strane roditi subjektivni idealizam, s druge znanstveni pozitivizam. Usporedo s time tekao je novovjekovni materijalizam, koji se sve tamo od prosvjetiteljstva, baš kroz književnost, nameće kao glavni protagonist otpora protiv tradicionalnih religijskih shvaćanja i vrednovanja. U drugoj polovici prošlog stoljeća, nakon kojekakvih evolucija i revolucija, na evropskoj pozornici izbija u prvi plan dijalektički materijalizam, koji na svoj način zaoštava dramu evropske misli. Na malom prostoru stare Evrope, u kojoj je stoljećima kršćanstvo imalo glavnu i često jedinu riječ, novi su zapleti, izazovi i sukobi bili očiti. Duboko ukorijenjeno u evropskoj kulturi, kršćanstvo se uporno – možda odviše tradicionalistički i statički – opiralo novom procesu. No to je bio očit znak da se drama moderne misli i povijesnih kretanja sve više širi i zapliće. Njezina će radnja trajati stoljećima. (Mi možda prisustvujemo tek drugom činu.)

S općom dezintegracijom tradicionalnih vrednota dezintegrirana je i opća slika čovjeka i svijeta. Metafizika je bila prva na udaru. Trebalo je pošto-poto oboriti staro kršćanstvo, ako ne kao tradicionalnu kulturu, a ono svakako kao način mišljenja. Sekularizam je bio na pomolu. S pokolebanom slikom staroga svijeta kolebala se istodobno i slika o Bogu i čovjeku. Književnost je to pratila te u određenom smislu pokretala i produbljivala taj složeni proces.

Heine, Thomas Hardy, Nerval, Baudelaire, Carducci, u Americi Herman Melville i Henry James, brat filozofa Williama Jamesa, Nietzsche, pa i sam Dostojevski sa svojom složenom psiho-religioznom tematikom i problematiziranjem nekih pitanja kroz sukobe Ivana i Aljoše (Braća Karamazovi) – na svoj su način utirali staze metafizičkim nemirima i određenim sumnjama u književnosti.

I. VAŽNIJE EKSPRESIJE U NAŠEMU STOLJEĆU I PITANJE BOGA

Pravi problem moderne književnosti u ovih zadnjih 50-ak godina jest zapravo – problem čovjeka: pitanje čovjeka i njegove sudbine. Nekada se to promatra kroz prizmu egzistencijalno-povijesne stvarnosti, nekada kroz metafizičko-sudbinsku problematiku čovjeka i svijeta. S tim u vezi se najčešće postavlja i pitanje Boga. Bog se, dakle, traži, osporava i promatra kroz prizmu ljudske stvarnosti, bilo kroz „mučninu” životnog iskustva, bilo kroz prihvaćanje ili neprihvatanje etičke konzistentnosti i smisla u svijetu i svemiru. Problem smrti važan je faktor u traženju konačnih rješenja.

U Evropi je u ovom stoljeću imala velikog utjecaja u književnosti ona Nietzscheova parola: „Mi smo ubili Boga i Boga više nema.” U nekim je razdobljima bilo moderno na evropskom kontinentu ne vjerovati. No ta nevjera izazivala je mnoge probleme. I čovjeka je dovodila u pitanje. Naime, već tamo tridesetih godina francuski je književnik Malraux odgovorio njemačkom filozofu: „Ako je Bog mrtav, čovjek se nema čemu drugome nadati – osim smrti.” Ta misao je još više povezala uzajamnu povezanost Božje egzistencije i ljudske sudbine. Egzistencijalistička književnost, koja je još uvijek prisutna u raznim oblicima, polazeći od pretpostavke da je čovjek „najtragičnije biće”, jedina životinja „koja zna da će umrijeti”, u svojim djelima sredinom stoljeća izravno problematizira Boga ili ga jednostavno mimoilazi zbog „šutnje Neba” i „zla u svijetu”.

1. KNJIŽEVNOST „TOKA SVIJESTI”

Ponirući u psiho-biološku slojevitost ljudskog bića, ova je „tehnika” vrlo rano bila izazov i poticaj dezintegraciji ljudske osobnosti i odgovornosti u životu. Time je, naravno, otvorila nova pitanja i sumnje na liniji problematiziranja tradicionalnog shvaćanja religioznog odnosa čovjek – Bog, stvoritelj i stvorenje.

Ponirući u tajne ljudske psihe, u slojevitosti ljudske ličnosti, James Joyce, Virginia Woolf i William Faulkner – pod utjecajem psihoanalize – drobe u svojim djelima ljudsku svijest i raslojavaju čovjeka, da se samo po sebi nameće pitanje ljudskog identiteta: Što je čovjek u svojoj psiho-biološkoj jezgri? Koliko se može govoriti o naravi i jedinstvu ličnosti? Kolika je uloga psiho-fizioloških, sirovih komponenata onoga što tražimo i otkrivamo pod pojmom svoje osobnosti i osobnog ja?

Koliko god se činilo da to nema posebne veze s metafizičkim osmišljenjem čovjeka, književnost toka svijesti – premda je Faulkner i religiozno potvrđuje – postaje izravni izazov tradicionalnoj viziji čovjeka, onoj harmoničnoj slici kršćanskog nadahnuća u kojoj je bila dominantna ideja jedinstva ljudskog bića kao Božjeg stvorenja.

Budući da se naša analiza zasniva na panorami literarnih ilustracija kršćanskog kruga, kontrasti i suprotstavljanja stare vizije i novih koncepcija lome se uglavnom na opozicijama modernističkih pristupa čovjeku i svijetu nasuprot tradicionalnim kršćanskim religioznim shvaćanjima.

Iako će npr. Faulkner u *Kriku i bijesu* i neki drugi zastupnici ovog smjera upućivati i na religioznu konzistentnost, tehnika toka svijesti ostavlja dojam dubokih nesporazuma u čovjeku, što će imati daljnjih utjecaja u literarnim obradama i misaonim opservacijama životnih, religioznih i moralnih pristupa vjeri i čovjeku.

2. LITERATURA APSURDA

U religiozno-teološkoj opciji literatura apsurdna još je izazovnija od spomenute tehnike toka svijesti. Naime, dok je književnost toka svijesti psihološki raslojila čovjeka, literatura apsurdna potpuno ga je razbaštinila, oduzela mu je svaku nadu i povjerenje bilo u sebe samoga, bilo u njegovo konačno određenje, u eshatološki smisao. Na površinu je izbio očaj i izgubljenost. Čovjek se u toj stilskoj formaciji

našao prazan i osamljen, bez cilja i razumnog razloga svoga opstanka, kao da su mu svi naponi uzaludni.

Bog je ovdje najprije ostao u pozadini (npr. u Kafkinim djelima), zatim je izravno došao u pitanje (u djelima Sartrea i Camusa), da bi se konačno ponovno na nj zaboravilo u agnostičkim inscenacijama antiliterature (Beckett, E. Ionesco, Pinter, Albee).

Podsjetimo samo na Kafkin *Proces* kao na temeljni orijentir tzv. „sudbinske vene” u književnosti našega stoljeća.

Kafkin bezimni junak – on ga naziva Joseph K. – simbol čovjeka uopće, uhvaćen je jednoga dana, a da ni sam ne zna zašto i kako. Ni kriv ni dužan, vuče se po nekim tamnim zatvorima, po čudnim sudovima, dok nije, fizički i duševno iznemogao, osuđen na smrt, završio život, izgovorivši dvije tragične riječi: „Kao pas.”

Kritika je shvatila ovaj kratki roman kao nesmiljenu analizu i osudu ljudskog života. Jer, Kafka, poput Camuseva *Stranca*, sugerira da je sudbina Josepha K. sudbina svakoga čovjeka. Apsurd je već tu došao do svog vrhunca. Egzistencijalna tragika postaje tako postulatom konačnog besmisla, a taj će „besmisao”, apsurd, nametnuti svoje zaključke da ništa u životu ne može imati pravoga smisla, za čim čovjek u svojem intimnom biću toliko čezne.

Budući da je tako čovjek sa svim svojim svemirom i životnim pretenzijama došao u pitanje, suvremeni pisci spontano sve to dovode u vezu s Bogom, s Božjom egzistencijom i providnošću. Bog ih, rekli smo, ne zanima toliko izravno kao poseban motiv ili tema, prilaze mu kroz egzistencijalnu i sudbinsku stvarnost ljudskog bića; zanima ih ukoliko je u vezi s čovjekom i njegovom sudbinom.

Na žalost, kad smo na području i analizama tzv. literature apsurda, moramo ponoviti da je za nju, u njezinu poratnom usponu apsurd bio „jedina stvarnost”. Polazilo se od pretpostavke koja se kretala u krugu; čovjek je – tvrdilo se – izgubljeno biće, bez smisla i sadržaja, jer nema Boga, dok se s druge strane slično zaključivalo: nema Boga jer je sve apsurdno i besmisleno. Mislim da Camusev Meursault iz *Stranca*, dvojnik Josepha K. iz *Procesa*, dovoljno jasno ilustrira takva stajališta. Naravno, nije ovdje riječ samo o *Strancu*; Antoine Requentin iz Sartreove *Mučnine* ili, u drugoj postavi, Pinterovi i Arrabalovi junaci doživjeli su i u službi svoje filozofije posvjedočili ista shvaćanja. Dapače, kako ćemo odmah vidjeti, taj duh je u svom novom indiferentnom i skeptičkom stilu prešao u slobodne oblike postapsurdne književnosti, posebno u antidramu i novi roman.

3. ANTITEATAR I NOVI ROMAN

Već tamo pedesetih godina književnost se sve više „dezintegrira”. Teško je govoriti o nekim velikim tehnikama, stilskim formacijama. Najčešće se sponinju antioblici, koji sadržajno i formalno, scenski i estetski odstupaju ne samo od klasičnih scenskih i pripovjedačkih djela i od modernih koncepcija drame i pripovijesti, tako da se već šezdesetih godina počinje sve više govoriti o postmodernizmu. Antiteatar i novi roman zauzimaju u tome vidljivo mjesto; sve tamo od pedesetih godina do danas – premda se ovdje ne može govoriti o nekoj konzistentnoj tehni-

ci i formi – predstavljaju, u raznim oblicima i porukama, važan medij suvremenih analiza i ilustracija misli i života. Podsjetimo samo da su stilska sredstva, pa i sam jezik, u antiliteraturi svedeni na puke medije, znakove i simbole; osiromašena su i namjerno nekonvencionalno izlomljena, tako da su inscenacije i slike u funkciji glavne poruke u svojoj alogičnosti usmjerene na oštru ironiju, razbijanje svakog sustava vrednovanja i kritiku. Ilustracije radi spomenimo samo neka imena: Beckett, Pinter, Genet, Ionesco, Albee, Arrabal, Weiss, Schwartz, Mrožek, Robbe-Grillet... S njima je ranija apsurdna poruka iz literature apsurdna nadživjela svoje vrijeme i u jednom blažem, ali u biti pesimističkom obliku prošetala svijetom, doprla i do naših dana. Ponovno je u pitanju čovjek, a s pitanjem čovjeka javlja se stalno, svjesno ili podsvjesno, pitanje Boga.

Naime, današnju književnost ne muče čvrsta forma i sigurna istina; ne zanimaju je ni velike ideje ni konzistentna slika čovjeka i svijeta. Naprotiv! Nju prije svega muči nova estetika i drama modernog čovjeka. Stoga više operira usporedbama, simbolima i kojekakvim asocijacijama i refleksijama nego motiviranim slijedom postupka i naracije. Alogična je i nekonvencionalna. Teško je na mahove razumljiva. Poruke joj najčešće prenose egzistencijalni sukobi i nesporazumi, apsurdni odjeci sudbine i političkog manevriranja čovjekom.

Sve to u novim žanrovima vodi do unutrašnjih „nesporazuma” s konačnim smislom i čvrstom metafizikom. Povijesno ugrožen, bez potpore i oslonca, čovjek postaje „izgubljeno biće”. Bog mu je daleko ili ga uopće ne osjeća. Problem zla i „šutnja neba” vode ga u sumnje i pesimističke zaključke. Istini za volju, Bog se ovdje izravno ne problematizira i rijetko se niječe, ali se, s druge strane, na nj malo računa. Kao da ga nema ili, bolje, kao da s nama nema posla. Beckettova drama *Svršetak igre* (Fin de partie) ili roman *Malone umire* (Malone meurt) mogu izravno ilustrirati misao vodilju ovih novijih koncepcija.

U zaključku bismo mogli kazati da moderni antižanrovi suvremene književnosti najčešće šutke prolaze mimo važnih sudbinskih i religioznih pitanja; samo iz njihove drastične impostacije scene, iz ironije ili tragičnih slutnji progovaraju sumnje i indiferentizam. Sa svojom izazovnom egzistencijalnom mučninom djeluju još uvijek zamorno, više agnostički nego ateistički.

Možda bismo mogli ovdje samo napomenuti da se u suvremenoj estetici jednako kao i u sadržajnoj poruci osjeća nedostatak temelja ljudskih vrednovanja i potrebne sigurnosti. Relativizam zauzima sve više maha. Nije li i tu u pitanju čvrsta metafizička podloga, u krajnjoj liniji sam Bog? Suprotnost je vidljiva u usporedbi čvrste klasične slike svijeta i novih segmentiranih vizija, odnosno na području čvrste etike i estetike i današnjih relativističkih mjerila. Naime, dok je Bog, shvaćen i prihvaćen kao *summum bonum, pulchrum et verum* (vrhovno dobro, lijepo i istinito), bio temelj svih ljudskih vrednovanja dobroga, lijepoga i istinitoga, moglo se govoriti o sigurnim kriterijima i čvrstim načelima etike, estetike i logike. Danas kad je taj vrhovni princip, osnovica ljudske sigurnosti, došao u pitanje, u novim filozofijama i književnim ilustracijama sve više osjećamo relativizam, sumnju i nesigurnost. Pa i na području estetike.

S općim raslojavanjem tradicionalne misli nije, međutim, samo metafizika došla u pitanje, u pitanje je došla svakodnevna stvarnost, a s njom i sâm čovjek. Zato toliki pesimizam, ironija i tragika na suvremenoj sceni postapsurdne dramaturgije, uglavnom egzistencijalističke provenijencije.

4. KNJIŽEVNOST SOCREALIZMA I REVOLUCIONARNO-SOCIJALNIH PORUKA

Pokušamo li s druge strane slijediti književnost revolucionarno-socijalnih inspiracija i tzv. književnost socrealizma, vidjet ćemo kako se tamo redovito javljaju idejno-ideološki faktori koji djeluju u funkciji ateističko-revolucionarnih poruka. Sve tamo od romana *Mati* Maksima Gorkog, preko *Tihog Dona* Mihaila Šolohova do, recimo, Eršovljeva romana *Vjera, Nada i Ljubav* (*Vjera, Nedežda i Ljubav*) – tri sestre po kojima je roman nazvan – postoji socrealistička tendencija ateističkog usmjerenja, prema kojoj je Bog shvaćen kao varka i smetnja, zapreka razvoju i napretku. U toj su tehnici najčešće pristalice starih sistema vjernici, a nosioci novih, revolucionarnih težnji ateisti. Naravno, tu nije riječ uvijek o nekoj povijesnoj ili faktičnoj stvarnosti; ideološki su motivi na prvom mjestu; piše se u duhu revolucionarnih poruka i u funkciji ateističkog nazora na svijet. Stoga u igru ulaze razni društveni, emotivni, idejni, politički i sistemski faktori.

U svom djelu *Doživljaji Nikolettine Bursaća* Branko Ćopić humoristički ilustrira sve te tendencije i administrativna suprotstavljanja ideji vjere i Bogu kroz osnovnu poruku svog glavnog junaka: – Komesar je rekao da nema Boga i Boga više nema. – Otkada? – pita ga mater. – Od sinoć – kaže Nikoletina.

No bez obzira na humor i tendencije, moderni čovjek, na Istoku i na Zapadu, sve više živi, kako reče Bonhöffer, kao da nema Boga, pa i kad u nj vjeruje. U romanu Borisa Pasternaka *Doktor Živago* ili u drugom dijelu svijeta, u Americi, u *Mladim Lavovima* Irwina Schawa – književni junaci u svom praktičnom životu, u doba borbe i revolucije, unatoč svojoj vjeri u Boga, malo s Bogom imaju posla. Istu stvar zapažamo u ratnim romanima Hemingwaya (*Komu zvono zvoni, Zbogom oružje*) ili npr. Andréa Malrauxa (*Ljudska sudbina, Altemburški orasi*), itd.

5. KRŠĆANSKO-RELIGIOZNI ASPEKTI SUVREMENE KNJIŽEVNOSTI

Iako nas u ovom prikazu više zanima problemski pristup pitanju Božje egzistencije, spomenut ćemo, barem usputno, i neke pisce kršćanske inspiracije. MIMOICI ćemo rubnu religioznu literaturu, zanimaju nas glavne struje i poznati književnici. Kao stilski model religioznoga žanra mogli bismo istaknuti tzv. francuski „katolički roman“; no davno su utjecaji Bernanosa i Mauriaca prešli francuske granice. U mnogim se zemljama u našem stoljeću osjeća religiozna renesansa u književnosti. Tako npr. T. S. Eliot, Solženicin, Graham Greene, Diego Fabbrio, Pierre Emmanuel, Heinrich Böll... zrače kršćanskom inspiracijom i porukom. Poput velikih suvremenih književnika zadiru oni duboko u stvarnost života i ljudsku psihu; otkrivaju probleme i ljudske nemire; opažaju sukobe zla i dobra; susreću borbe strasti i milosti u čovjeku i svijetu. Njihova je važna značajka što je Bog u njihovim djelima životni i konačni smisao čovjeka i njegovih nastojanja. Ne samo što on u

njih nije u pitanju nego je čvrsta konstanta i temeljna stvarnost u koju se, kako reče Gabriel Marcel, ne može sumnjati.

Ono što treba ovdje istaknuti kao poticaj novim teološkim pretraživanjima i prihvaćanjima čovjeka jest „konkretnost” ljudske stvarnosti. Čovjek u književnosti nije samo biće vjere, sklada i etičkih zakonitosti. Naprotiv, on je vječni „sukob” vlastitih nemira. Često ni sam nije svjestan svoje situacije, pa niti gospodar svoje sudbine. Složen u svojim htijenjima i slojevit u svom bitku, on nije toliko akter koliko je „subjekt” svoga života.

Možda bismo ovdje mogli spomenuti i misao nobelovca Czeslawa Milosza koji poeziji pridaje funkciju spasenja. I to u prvom redu izvornog ljudskog spasenja kao oslobođenja od pesimizma i besmisla do čega su nas dovele misao i civilizacija našega vremena. U toj viziji, o čemu jasno govori u *Zemlji Ulro*, književnost bi trebala krenuti smjerom životne nade i religioznog povjerenja te na taj način kroz dubinsku intuiciju osmišljenja i smisla povratiti vjeru u duhovnu stvarnost i njezine vrednote.

II. VAŽNIJI LITERARNI PRISTUPI PITANJU BOGA U KNJIŽEVNOSTI

Nije potrebno isticati da je vrlo širok dijapazon religioznih shvaćanja i uvjerenja u pojedinim nacionalnim književnostima, dapače, kako smo napomenuli i u pojedinim pisaca. Vjera i nevjera određuju dva krajnja pola, no između njih se javlja mnogo nijansi i različitih religioznih stanja i držanja. Pokušat ćemo ih globalno svrstati u pet-šest najtipičnijih smjerova. Naime, brojne književnike i njihove junake, kad je riječ o religioznim shvaćanjima i tendencijama, možemo podijeliti u slijedeće krugove: a) *religiozno-vjerski*, b) *ateističko-sistemski*, c) *problemsko-sudbinski*, d) *kompleksno-psihološki*, e) *agnostičko-skeptički* i konačno f) *indiferentistički krug ili opredjeljenje*.

Dodajmo ipak da nema potpuno čistih krugova. Miješaju se i međusobno dodiruju razni i različiti tipovi i gledišta u istih pisaca, koji put i u istom djelu, dapače u istom junaku, odnosno u dijakroničnom slijedu pisaca i njihovih junaka. U tom smislu je i naša sistematizacija i navođenje pojedinih pisaca za ilustraciju dobrim dijelom stvar aproksimacije i naše tipizirano-uvjetne podjele.

a) *Religiozno-vjerski pristup pitanju Boga*

U ovaj krug ulaze pisci i junaci koji jednostavno prihvaćaju Boga, Božju egzistenciju i njegov odnos prema čovjeku u skladu s religioznim poimanjima, najčešće s religioznim shvaćanjima dotične religije kojoj pripadaju. Njihov je pristup religioznoj stvarnosti određen njihovom vjerskom formacijom. T. S. Eliot, Mauriac, Solženicin, Boll, Fabbrio, Greene mogli bi sa svojim djelima poslužiti za ilustraciju ovog kruga.

b) *Ateističko-sistemski pristupi pitanju Boga*

Ovaj drugi krug pristupa i opredjeljenja bitno je određen ateističkom opcijom. No ta je opcija istodobno obojena idejno-ideološkim ili sistemskim opredjeljenji-

ma. U ovom se krugu često javljaju antiteistički istupi, kritike religiozne stvarnosti i tendenciozni motivi. Naravno da je i ovdje vrlo širok dijapazon stavova i gledišta. Stoga ćemo navesti nekoliko pisaca različitih, ali ipak u religioznom pogledu sličnih stajališta: npr. naš Krleža, Brecht, Šolohov, Tendrjakov, Eršov, Aragon. Ne mislimo reći da ovi pisci nemaju svojega uvjerenja; naprotiv, oni prenaplašeno ističu svoje uvjerenje da nema Boga i da nije potreban, tako da prelaze u antiteizam i ateističku vjeru.

c) Problemsko-sudbinski krug vjere i nevjere u književnosti

Ovaj je krug određen svojim nemirima, traženjima, filozofskim suprotstavljanjima; naizmjenično vjerom i nevjerom. Mogli bismo ga ilustrirati djelima Unamuna, Sartrea, Camusa, Faulknera, G. B. Schawa, Montherlanta. Svi se oni u jednom ili drugom razdoblju svojega života, u jednom ili drugom dijelu sukobljavaju sa svojim nemirima i teže da, usprkos naučenoj vjeri ili olako primljenoj nevjeri, dođu do svog shvaćanja vjere ili nevjere, zapravo opstojnosti ili neopstojnosti Boga i njegova odnosa ili neodnosa prema čovjeku, bilo da ga niječu ili prihvaćaju.

d) Problemsko-psihološki krug vjere i nevjere

Ovaj je krug vrlo zanimljiv i dosta raširen. Označen je unutrašnjim sukobima prihvaćanja i neprihvatanja vjere i Boga, neodlučnošću i ponovnim vraćanjem u sumnju i traženje. Ima u njemu i indiferentizma, ima odbacivanja i prihvaćanja Boga, makar deistički i panteistički. Huxley, Hemingway, Thomas Mann, Blas de Otero, Tin Ujević, Moravia, William Tennessee i Paul Valery pripadaju velikim dijelom ovom krugu.

e) Agnostičko-skeptički pristup Bogu

Ovo peto područje nije ništa manje slojevito i nekonzistentno nego i već nabrojena četiri. Riječ je, dakle, o „širokim krugovima” religioznih shvaćanja i opredjeljenja koji će nam biti nešto jasniji ako shvatimo interferencije vjere i nevjere u pojedinim epohama, društvima i u pojedincu. Možda ovaj agnostičko-skeptički krug najbolje očituje kompleksnost religioznoga u čovjeku i društvu. Najveći broj suvremenih pisaca, dapače suvremenih evropskih intelektualaca, nesvjesno tendira k njemu. Od pisaca spomenimo ovdje Rogera Martina du Gard, Gottfrieda Benn, Hermana Hessea, Becketta, Ionesca, Silonea.

f) Indiferentistički odnosi prema vjeri i Bogu u književnosti

Mogli bismo, sigurno, tražiti i naći još nekoliko „krugova” u kojima se stječu različiti pristupi Bogu. Ovdje ćemo još samo spomenuti *indiferentiste*. Indiferentizam je sve uočljiviji. Naime, ne samo što mnoga područja književnosti izmiču teološkoj i uopće religioznoj problematici, jer Bog nije – rekli smo – književna tema, nego i mnogi pisci i njihovi junaci tako reći svjesno ostavljaju Boga po strani, indiferentni su na sva religiozna pitanja i vrednote. Vrlo je širok taj krug različitih

shvaćanja i naglasaka, najčešće skeptičkih i ateističkih. Arthur Miller, Celine, Sagan, Arrabal, Albee, Genet mogu nam poslužiti za ilustraciju ove pojave.

Ne mislimo da smo s ovim iscrpili sve struje i definirali sve pristupe Bogu u literaturi; radije držimo da su ovo samo skice i prikazi koje bi trebalo bolje iznijansirati i obraditi. Kako ćemo u sljedećem odjeljku govoriti na jedan drugi način o pristupima Bogu, vjerujem da ćemo time bar donekle upotpuniti i sliku spomenutih „krugova“.

III. NEKA POLAZIŠTA I RAZINE PRISTUPA RELIGIOZNOJ TEMATICI U KNJIŽEVNOSTI

1. MISAONO–FILOZOFSKA RAZINA PRISTUPA BOGU U KNJIŽEVNOSTI

Rekli smo da književnost nije filozofija, ali se, već smo mogli naslutiti, u našem stoljeću često približava filozofskom razmišljanju i monologu. Vrlo je česta pojava da pisci u naše doba pišu u funkciji svoje filozofije.

Jednostavno rečeno, svjesno ili nesvjesno polazište mnogih književnika, kad je riječ o Bogu, polazi od sudbinskih pitanja o čovjeku i njegovu konačnom smislu ili sudbini. Nerijetko je to slučaj i u djelima koja naizgled tretiraju najbanalniju životnu problematiku. Jer, nije uvijek u književnosti problem stvar koja se tretira, problem je često ono do čega pisac vodi ili što „ta stvar“ simbolizira.

Ilustrativan je u tom pogledu trilogijski roman Petra Šegedina *Getzemanski vrtovi*. No uzmimo ovdje za primjer roman Normana Mailera *Goli i mrtvi*. Pisac obrađuje ratnu situaciju. Vojnička, ratna svakodnevnica kipi sa svake stranice. No u pozadini progovaraju često dubinska pitanja: o sudbini čovjeka, o besmislu rata, o opstojnosti Boga...

Podsjetit ću samo na jednu scenu. Japanski major Ishimara, piše Mailer, leži mrtav na bojnopolju. Iz džepa mu viri dnevnik. Otvorili su, kaže pripovjedač, posljednju stranicu. Pisao ju je sat prije svoje smrti. I što je napisao? Evo što: „Sunce je večeras zašlo crveno od krvi naših vojnika. Sutra će i moja krv biti s njom.” Pa nastavlja: „Mislim: rođen sam i umrijet ću. Pitam se: Čemu? – Rođen sam, umrijet ću: Čemu? KAKAV JE TOME SMISAO?” Napisao je to, kaže Mailer, velikim slovima.

Eto, ta velika slova u ovom ratnom romanu, zapravo pitanje: „Rođen sam, umrijet ću: ČEMU? KAKAV JE TOME SMISAO?” – važno je polazište sudbinskih i teoloških pitanja i u svjetskoj književnosti. Bez obzira kako tko odgovara na to pitanje, nužno se suočava s religioznom problematikom, s pitanjem Boga i Božje egzistencije kroz temeljna pitanja o smislu i ljudskom životu.

Nećemo ovdje duljiti i raščlanjivati građu i primjere. Spomenimo samo da se redovito i u djelima u kojima su u naraciji prisutne samo svakodnevne teme i problemi osjeća barem odjek ako ne i izravni zvuci teoloških pitanja. Nisu, dakle, s filozofskog gledišta u književnosti raspravljali o Bogu samo Sartre, Unamuno, G. B. Schaw, Kafka, Camus, Thomas Mann, Hesse (*Siddharta*), du Gard, Duhamel, Huxley, Hemingway, Tagore, Moravia, Silone, Pasternak ... – svi su se oni suočavali, na svoj način, s gornjim pitanjem.

2. EGZISTENCIJALNA POLAZIŠTA I PRISTUPI VJERI I NEVJERI U KNJIŽEVNOSTI

Gotovo je nemoguće lučiti egzistencijalna i metafizička polazišta, odnosno pristupe teološkim pitanjima. Jedni iz drugih izviru, jedni se s drugima miješaju i međusobno interferiraju. Naći ćemo u istom djelu, u istog pisca jednih i drugih elemenata. Dapače, nerijetko se s njima javljaju razni scijentistički, pozitivistički i drugi, poglavito različiti idejno-ideološki faktori i motivi.

Ipak, čini se da možemo potvrditi da se u zadnjih četrdesetak godina pitanjima vjere, dotično shvaćanju i prihvaćanju Boga, najčešće prilazi s pozicija „egzistencijalističke” misli. Pitanje Božje egzistencije redovito je zbog toga vezano uz probleme ljudske situacije u funkciji već spomenutih egzistencijalističkih polazišta.

Čovjek je u toj filozofiji shvaćen kao „gola egzistencija”. Osamljen i izgubljen u svemiru, on je u svom povijesno-egzistencijalnom hodu životno i sudbinski pod znakom pitanja. Muče ga patnje i nemiri, brige i tjeskobe; progone ga čežnje, želje i misli. Nesiguran je i nepostojan. Sudbina mu bježi iz ruku. Smrt sužava njegove mogućnosti. Gdje je tu Bog? – pitaju se mnogi suvremeni književnici. Sve tamo od Kafke preko Sartrea i Camusa do predstavnika suvremenih antioblika književnosti (Beckett, Edward Bond, Ionesco, Schwartz, Jean-Claude van Itallie, Arrabal, Mrožek) najčešće u svojoj skepsi polaze od običnog „circulusa vitiosus”: Čovjek je izgubljeno biće u svemiru, nema čvrstog oslonca ni smisla, prema tome nema Boga, i obratno od stare scijentističko-skeptičke predrasude: Nema Boga, svijetom vlada slučaj i apsurd, prema tome čovjek se nema čemu drugom nadati nego smrti.

Naravno, nisu te pretpostavke uvijek tako jasno izražene, ali iz njih očito izvire pesimizam, tjeskobni osjećaj i težak doživljaj dok gledamo ili čitamo neka suvremena djela postapsurdne inspiracije.

Mogli bismo sve to ilustrirati Beckettovom dramom *U očekivanju Godota* (*En attendant Godot*). Godot je misaoni i scensko-literarni model različitih novijih vizija. Čini se da i sam glavni junak, na kojega se čeka, semantički podsjeća na Boga (Godot-God). Godot se, međutim, na pozornici i ne pojavljuje. – Prolazi a da ga i ne zapažamo, ili ga, možda, uzalud čekamo, sugerira pisac.

Jedna druga vena egzistencijalističke misli s Gabrielom Marcelom na čelu (*homo viator, Srce za druge, Božji čovjek*) prihvaća život kao stvarnu vrednotu i izvornu „usmjerenost” čovjeka na Boga. Bog je konačni cilj, slaže se on u tome s Paulom Claudelom, svih naših nemira i tjeskoba.

S egzistencijalnom misli i egzistencijalističkom analizom ljudskog života, kad je riječ o Bogu i teološkim pitanjima, u književnosti je nerijetko povezana i spominjana tzv. „šutnja neba”. Zapravo, „mysterium iniquitatis” (problem zla) i „šutnja neba” rađaju mnoge sumnje i dileme u današnjem čovjeku, što književnost često potvrđuje. – S tim je u vezi naš nobelovac Ivo Andrić svojedobno napisao u svojim lirskim *Nemirima*: „On (Bog) tako dobro šuti, da se već pomišlja da ga nema.”

3. DRUŠTVENO-IDEOLOŠKA POZADINA SUOČAVANJA S PITANJEM VJERE I BOGA U KNJIŽEVNOSTI

Proces moderne misli, raznih evolucija i revolucija, odnosno političkih i društvenih pokreta započeo je davno na evropskom kontinentu, još prije francuske revolucije. S tim se misaonim i društveno-povijesnim procesom razvijao jedan latentni sukob s religijom, najprije s Crkvom, a zatim i s pojmom i idejom Boga. Bog se počeo različito shvaćati i ocjenjivati sve do ateistički negativnih shvaćanja, izmišljotine i „alijenacije”. Nasuprot kršćanskom pojmu Boga „ljubavi i dobrote” stvaran je i zamišljan bog-suparnik čovjeka, bog-konzervativac, bog-fantom, bog-alijenacija, bog-sistem ili ideologija.

Takvi su pojmovi došli do izražaja posebno u antiteološkoj književnosti. No prateći povijest novije misli, možemo osjetiti prve korijene takvih ideja već tamo u doba prosvjetiteljstva, zatim u scijentističko-pozitivističkim tendencijama i konačno u egzistencijalističkom i marksističkom zamaglivanju i nijekanju Boga.

Zanimljivo je i ovdje primijetiti da je opći tok emancipacije i sekularizacije tekao u smjeru odupiranja religioznoj optici i s tim u vezi u smjeru problematiziranja kršćanskih istina i vrednota. U tom duhu možemo i u književnosti pratiti jednu venu koja se u prvom redu veže uz društveno-političke pokrete i njihove ideologije koje jednostavno odbacuju svaku pomisao na Boga kao vrhovno osobno biće, puno ljubavi i dobrote. Zbog toga funkcionalistički usmjereni pisci doživljavaju vjeru i Boga kao izravnu smetnju čovjeku i njegovu napretku. Miješaju se tu kojekakve slike o vjeri i Bogu. U pozadini se jasno osjeća ideološka tendencija. To su uglavnom ateistički i antiteistički orijentirani književnici, ali ne samo oni. Spomenimo neka imena: Gorki, Šolohov, Brecht, Krleža, Aragon, Eršov. Svi oni gotovo u crno-bijeloj tehnici pristupaju vjeri i nevjeri, starim sistemima i novim revolucionarnim porukama. Naime, religiju i religioznost stavljaju u službu nazadnih, izrabljivačkih sustava i ideja, a nevjeru, ateizam, u funkciju oslobođenja, humanističkog preobražaja i idejno-ideološkog uzdizanja čovjeka.

Spomenut ću ovdje jednu psihološki opravdanu Brechtovu misao: naime, s mijenjanjem slike svijeta i društva mijenjaju se i neki važni kriteriji a s njima čak i religiozna shvaćanja. Tako Brecht u *Galilejevu životu* opisuje kako se u duši mladog redovnika s pokolebanom starom slikom svijeta koleba njegova vjera. Nerijetko se to i danas događa.

4. PSIHOLOŠKA POZADINA RELIGIOZNE STVARNOSTI ILI KOMPLEKSNOŠT RELIGIOZNE SVIJESTI U DUŠAMA KNJIŽEVNIKA I KNJIŽEVNIH JUNAKA

Očito, u književnosti ima religioznih i areligioznih svjedočenja, postupaka i ilustracija. Francuski pjesnik Pierre Emmanuel u svom *Jacobi* s uvjerenjem prihvaća Boga: „Nemam što drugo nego da kažem i kažem / Da ti jesi.” Međutim, njegov sunarodnjak Sartre napisao je: „Ako Bog postoji, čovjek je ništa; ako čovjek postoji... Bog ne postoji.” – Ne bismo, možda, trebali tražiti „čistije” oblike vjere i nevjere, u životu i u književnosti, od tih izjava.

No još češće nego ti „čisti” izričaji čuju se različiti religiozni nemiri, unutrašnje dileme i traženja. Monološke arabeske modernog romana ili izazovne scene

dramske književnosti izlažu često kompleksnost religioznih doživljaja i dilema te na taj način osvjetljaju složenost religiozne svijesti. Tolike oporbe, psovke, prkosi i nemiri na svoj način odražavaju tajnovite dubine vjere i nevjere u ljudskoj duši.

Nije stoga lako povući granicu između vjere i nevjere, teizma i ateizma u književnosti, kao što to nije lako ni u samom čovjeku. Miješaju se koji put različiti doživljaji i osjećaji u dušama teista i ateista. Npr. Rieux i Tarrou, junaci iz Camuseve *Kuge*, tvrde da ne vjeruju kao ni njihov autor, ali ih – baš kao i samog Camusa – Bog i te kako privlači i humanost zanima. Oni stoga čeznu za smislom i pravdom, za „svetosti bez Boga”. I Sartre eksperimentira s vjerom i nevjerom u pojedinim junacima; ni njemu nije bilo svejedno, kako tvrdi u svojem eseju *Egzistencijalizam je humanizam*, ima li Boga ili nema. Zanimljivo je ipak da se on najčešće antiteistički postavlja prema Bogu. I mnogi drugi ateistički mislioci i pisci prelazeći u antivjeru i ateističku opciju na svoj način govore o vlastitim sumnjama i intimnim nemirima. Već to, kako je i sam Marx zapazio, naime to žučno i žučljivo njeznanje Boga odražava određen sukob vjere i nevjere u duši samog autora i u krajnjoj crti neku vjeru u Boga.

No nije ovdje riječ samo o ateistički usmjerenim književnicima. Problemi vjere i nevjere, sumnje i agnosticizma javljaju se nerijetko i kod teista i kod ateista. Rijetka su čista „stanja”. Kao primjer navest ćemo ovdje Duhamelovu *Kroniku Pasquierovih*. U tom romanu-rijeci lome se i prelamaju sukobi vjere i nevjere često u istim likovima. Znao je za to i Dostojevski. Znaju i mnogi noviji pisci kao npr. Bernanos (*Dnevnik seoskog župnika*), Graham Greene (*Bit stvari*), Hemingway (*Komu zvono zvoni*), Šolohov (*Tihi Don*), du Gard (*Thibaultovi, Jean Barois*), Thomas Mann (*Buddenbrookovi*) i toliki drugi. S duhovnim krizama, s problemom zla u svijetu, izazovima sredine i skeptičkim dilemama današnjeg čovjeka dolaze lako do izražaja razne labilnosti, sumnje i nesigurnosti. Joseph Malégué je npr. s kršćanskog gledišta u svojem romanu *Augustin ili učitelj je tu* iznio oštrinu sukoba i lomova vjere i nevjere u ljudskoj duši, a Huysmans ih je sam doživio i smjelo opisao (*A Rebours*), jednako kao i Paul Claudel i toliki obraćenici.

U tom je pogledu posebno zanimljivo literarno ilustriranje psiholoških obrata vjere i nevjere u kriznim situacijama, kad se dojučerašnji vjernik, koji je u određenim okolnostima postao nevjernik, ponovno suoči s pitanjem svoje sudbine i s Bogom. Iako je taj „obrat” redovito odraz egzistencijalne ugroženosti, i ne treba ga uzimati kao sigurno svjedočanstvo vjere, ipak pokazuje na duboke religiozne korijene u čovjeku i neprevladani krug vlastitih opcija s kojima se suočava.

Navest ću ovdje dva-tri primjera iz Hemingwayevih storija iz španjolskog građanskog rata, dva-tri slučaja guerillosa koji se u romanu *Komu zvono zvoni* javno odriču Boga, a opet se, poput Laurenta Pasquiera u romanu Georgea Duhamela *Cécile parmi nous*, mole Bogu kad se nađu u kriznoj situaciji.

Pablo, vođa jedne skupine guerillosa, odbacuje Boga jednostavno zato što u njega vjeruju i njegovi neprijatelji protiv kojih se bori. Kad oni u nj vjeruju, onda, zaključuje, on u nj ne može vjerovati. Međutim, kad se našao, zamoren i napušten, pred vlastitom prazninom, i on osjeća potrebu za Bogom:

– Što je s tobom, Pablo? – pita ga njegova žena Pilar.

- Ništa, Pilar, ništa.
- Jest, nešto je s tobom – kaže mu Pilar.
- Ljudi – odgovorio je.
- Da, ali oni su sa mnom – rekla je Pilar.
- Pilar – odvratio je – sjeti se vlaka (tj. borbe i pokolja). Onda doda, kaže pripovjedač: – Neka ti Bog pomogne, Pilar.
- Zašto govoriš o Bogu? Kako to govoriš? – korila ga Pilar.
- Da – rekao je. – Bog i Virgen (Djeвица).
- Que va Bog i Virgen – usprotivila se Pilar. Zar se tako govori?
- Bojim se smrti – odgovorio je Pablo.

U istom se romanu stari Anselmo, a donekle i glavni junak Robert Jordan, koleba između religioznog morala i revolucionarnog terora, a mladi Joakin, usprkos ateističkoj opciji, u vrijeme borbe moli: „Zdravo Marijo”.

Mogli bismo, bez sumnje, nizati ovakve obrate, unutrašnje sukobe, miješanje vjere i nevjere, agnostičke i skeptičke dileme. Ima ih u mnogih pisaca, u svim nacionalnim književnostima staroga i novoga svijeta. Neka nam za ilustraciju unutrašnjih religioznih sukoba u samim književnicima posluži primjer našega Dobriše Cesarića. On u jednoj svojoj pjesmi kojoj je dao religiozni naslov *Molitva*, priznaje da ne vjeruje i u isto se doba moli za mladu djevojku:

„Od budućih joj dana Crnih

Učini, Bože, svijetle dane!”

Isto tako, u jednoj nedavno objavljenoj pjesmi, posvećenoj mrtvom sinu, Giacomo Scotti na sličan način, u istoj pjesmi, otkriva svoju nevjeru, da bi se u nastavku molio za mrtvoga sina: „Gospodine, primi ga, / On je vjerovao u Tebe” (*Pjesme za mrtvog sina*).

Možda je u čitavoj problematici religioznih doživljaja u književnosti najzanimljivije baš to psihološko područje vjerskih dilema i tihih nemira, i kad je prihvaćena određena opcija. To je novo, psihološko pitanje kompleksnosti religiozne svijesti u književnika i književnih junaka.

RESUME

LES DEFIS LITTERAIRES A LA THEOLOGIE

La littérature contemporaine se' occupe tellement aujourd'hui de l'homme et de son destin que toutes les situations de notre existence et tous les doutes de notre temps viennent se poser et se manifester dans des illustrations littéraires. Dans cet exposé l'auteur suit la „veine existentialiste" et certains courants idéologiques où la métaphysique et même l'existence de Dieu viennent en question. Le sentiment de l'absurde et de l'impuissance, ou d'autre part l'absence de Dieu et l'aliénation religieuse surgissent de chaque pas. La croyance et l'incroyance deviennent des thèmes centraux à notre époque, même dans la littérature.

Après avoir exposé l'importance de l'option fondamentale dans des ouvrages littéraires dans la première partie de cet article, l'auteur examine le cours historique de l'accès à Dieu dans la littérature et des positions de grands courants littéraires de notre siècle, leurs défis à la pensée théologique.

Dans la deuxième partie de cette étude on suit une répartition des accès et des regards divers à propos de la question traitée. L'auteur enlève six cercles ou six options qui reflètent le théisme et l'athéisme, le scepticisme et l'indifférentisme dans la littérature contemporaine.

Dans la troisième partie on reprend la même question sous l'aspect idéologique et psychologique. Il s'agit des procédés, et des options des courants littéraires et des écrivains. On y rencontre des idées et des illustrations diverses. La psychologie religieuse y tient compte de beaucoup de choses.

Dans toutes ses conclusions l'auteur s'en réfère aux ouvrages et aux écrivains connus qui illustrent son procédé.